

הרב יהודה הלוי עמיחי

הגדרת עני למעשר עני ולמצוות צדקה

השנה (תשפ"ה) אנו מחויבים במצוות נתינת מעשר עני, נשאלות השאלות: מיהו העני שניתן לתת לו את המעשר? האם כל מי שנצרך או פושט יד אפשר לתת לו מעשר עני? מה היא הגדרת העני לעניין מעשר עני ומה היא ההגדרה לעניין מצוות הצדקה?

המשנה במסכת פאה הזכירה שתי הגדרות למי אינו נחשב לעני ואסור לו ליטול לקט שכחה ופאה ומעשר עני. האחת – כל שיש לו מאתיים זוז, והשנייה – כל שיש לו חמישים זוז ונושא ונותן בהם. להלן נברר את משמעות שני שיעורים אלו והשוואתם לשיעור עני לגבי מצוות צדקה.

א. פרנסת שנה

נאמר במשנה (פאה פ"ח מ"ח):

מי שיש לו מאתיים זוז לא יטול לקט שכחה ופאה ומעשר עני. היו לו מאתיים חסר דינר אפילו אלף נותנין לו כאחת הרי זה יטול. היו ממושכנים לבעל חובו או לכתובת אשתו הרי זה יטול. אין מחייבין אותו למכור את ביתו ואת כלי תשמישו.

על תפקיד שיעור מאתיים זוז מבאר הר"ש:

שיערו חכמים שזהו שיעור לשנה במזונות ומלבושים.

הר"ש בביאורו הביא דמות ראייה לכך מדין המשהה את אשתו על ידי שליש שסך ההתחייבות השנתית שלו היא מאה זוז ולעניין קיום מצוות מעשר

עני הרחיבו חז"ל עד שיעור מאתיים זוז לשנה. כסף זה צריך להיות זמין בידו לשימוש במעות אלו כל פעם שיצטרך, ולא יהיה משועבד או ממושכן לאחרים. הטור (יו"ד סי' רנג) הוסיף לבאר שהשיעור נקבע לשנה מכיוון שלשנה הבאה אם לא יהיו לו מאתיים זוז יוכל לקחת שוב לקט שכחה ופאה. אומנם מעשר עני אין נותנים כל שנה, אבל לקט שכחה ופאה יהיו לו גם בשנה הבאה, ועל כן אין חשש שמא ירעב ללחם במשך כל השנה.

כמו כן שיעור זה הוא עבור כל אדם באופן פרטני, דהיינו אין מאתיים זוז נמדדים לכל המשפחה אלא לכל יחיד, כפי שכתב הר"ש במשנה.

מכל האמור, מדברי המשנה למדנו שהגדרת עני לעניין מעשר היא כל שאין לו פרנסה קבועה לשנה.

ב. פרנסת חמישים זוז

המשנה (פאה פ"א מ"ט) מוסיפה שיעור נוסף להגדרת מי שאינו נחשב עני וז"ל:

מי שיש לו חמשים זוז והוא נושא ונותן בהם הרי זה לא יטול.

את הסתירה בין המשניות, שאחת אומרת חמישים זוז ואחת מאתיים זוז, מבאר הירושלמי:

חמשין דעבדן טבין מן מאתים דלא עבדין.

ביאור הדברים הוא שחמישים זוז שעושים עימם סחורה, שנושא ונותן בהם, הם טובים יותר ממאתיים זוז שלא סוחר בהם. ולכן כל שיש לו חמישים זוז ונושא ונותן בהם לא יטול. שהרי יש לו פרנסה לשנה.

מתוך יסוד זה נראה ששיעור מאתיים זוז וחמישים זוז אינם בדווקא, אלא כל שאין לאדם פרנסת שנה ייחשב לעני, ועל כן אם היום יצטרכו לפרנסת שנה ארבע מאות זוז, עני יוגדר כל מי שאין לו ארבע מאות זוז לשנה. כן כתבו המרדכי (ב"ב סי' רמח) והאור זרוע (הלכות צדקה סי' יד) על פי תשובת רבינו אפרים,

וכן פסק הטור (יו"ד סי' רנג) לאחר שהביא את הדין של מאתיים זוז בלא מסחר שהם חמישים זוז במסחר, וז"ל:

וי"א שכל אלו השיעורים לא נאמרו אלא בימיהם שהיה להם קופה ותמחוי והיו מחלקין מעשר עני בכל שנה והיו נוטלין לקט שכחה ופאה לפיכך שיערו שמי שיש לו ר' זוז לא יטול לפי שיכול לעבור בהן שנה ולשנה הבאה יהיה לו במה שיהיה, אבל האידנא שאין כל זה יכול ליטול עד שיהיה לו קרן כדי להתפרנס מן הריוח, תדע לך שהרי יש חילוק בין אם נושא ונותן שאז אפי' אם יש לו נ' זוז לא יטול שאפשר לו להתפרנס מן הריוח אלמא הכל לפי הענין. ואפשר כי בימיהם היתה ההוצאה מעוטה ואפשר להתפרנס בריוח של נ' זוז אבל האידנא אי אפשר והכל לפי המקום והשעה.

מדברי הטור עולה שאם היום כדי להתפרנס ולהרוויח צריכה הקרן להיות בשיעור גדול, הכול לפי המקום והזמן. כמן כן הוא הדין גם לגבי שיעור מאתיים זוז, שמשמעותו הפרנסה השנתית הצריכה להספיק לו למחיית שנה, ואם כן היום אדם שמקבל משכורת חודשית שאיננה מספקת להוצאות של מזונות ומלבושים לו ולבני ביתו גם הוא יהיה מוגדר כעני הלכתי.

ג. מאתיים זוז בצדקה

המשנה הזכירה את שיעור מאתיים זוז לעניין לקט שכחה ופאה ומעשר עני, אולם מה הדין לעניין צדקה? הרמב"ם (הל' מתנו"ע פ"ט הי"ג) כתב:

מי שיש לו מזון שתי סעודות אסור לו ליטול מן התמחוי, היו לו מזון ארבע עשרה סעודות לא יטול מן הקופה, היו לו מאתיים זוז אע"פ שאינו נושא ונותן בהם או שיש לו חמשים זוז ונושא ונותן בהם הרי זה לא יטול לקט שכחה ופאה ומעשר עני.

מדברי הרמב"ם משמע שמחלק בין מעשר עני ובין צדקה, שבדיני צדקה לא הזכיר כלל דין מי שיש לו מזון מאתיים זוז. אולם הטור (יו"ד סי' רנג) כתב:

מי שיש לו מזון שני סעודות לא יטול מהתמחוי ארבע עשרה סעודות לא יטול מהקופה יש לו מאתים זוז אפי' אינו נושא ונותן בהן או שיש לו חמשים שנושא ונותן בהן לא יטול מהצדקה כלל יש לו מאתים זוז חסר דינר אפי' נותנין לו אלף זוז בבת אחת ה"ז יטול יש לו הרבה והוא עליו בחוב או שממושכן לכתובת אשתו ה"ז יטול יש לו בית וכלי בית הרבה ואין לו מאתים זוז ה"ז יטול ואין צריך למכור כלי ביתו ואפילו הם כלי כסף וכלי זהב בד"א בכלי אכילה ושתיה ומצעות וכיוצא בהן אבל יש לו מנורה או שלחן של כסף וכיוצא בהן צריך למכור.

הטור השווה בין דיני לקט שכחה ופאה ומעשר עני לבין דיני צדקה, ומי שיש לו מאתיים זוז לא נוטל מהצדקה. הב"י (ד"ה יש לו מאתים זוז) כתב שיסוד ההשוואה בין לקט שכחה ופאה וצדקה נמצא במרדכי (ב"ב סי' תק) ובא"ז (צדקה סי' יד). וזה לשון האור זרוע:

שאל ר' קלונימוס בר' משה זצ"ל בשאלה המתחלת הן קלותי את ר' אפרים בר' יצחק זצ"ל מי שיש לו מאתים זוז אם יכול לקבל צדקה אם יש לדמות ללקט שכחה ופאה ומעשר עני או שמא אינו דומה כי בהני גוזל את העניים הוא דבעה"ב לא יתן להם עוד ונמצא שנטילתן גזל הוא אבל צדקה אינו גוזל בזה את העניים דאם נתן לו בעה"ב חייב ליתן גם לאחר ואם ממעט את מתנתם שע"י מתנתם ימעט מתנדב אחר אין בזה משום גזל וגם לקט שכחה ופאה של עניים הוא אבל מעות שהוא נוטל אינם של עניים. והשיב לו דודאי מי שאינו צריך ונוטל גוזל עניים, שהרי אותו בעה"ב שנתן לו לא יתן לעני אחר שאומר כבר נתתי לאחר נמצא אותו שלקח גזלו לזה. ומה שאמרנו מי שיש לו מאתים זוז אם יכול ליתול צדקה, אומר אני הכל לפי פרנסתו ופרנסת ביתו, דהא אשכחן דהו מזלפין יין היו כופלין ארבע מאות זוז לפי מה שרגיל,

ומיהו אם הוא יחיד לא יטול דהא אפילו מי שיש לו מזון שתי סעודות לא יטול. עד כאן תשובתו: ואומר אני המחבר דודאי אין חילוק בין לקט שכחה פאה ומעשר עני לשאר צדקה, דהא מעשה בתלמיד שהיה לו מאתים חסר דינר ובעי רבי למזכי ביה מתנה גדולה. אתא ההוא מרבנן ואשלמיה למאתים, שמע רבי אמר מכת פרושים נגעה בו, אמר לחד מרבנן זיל חסריה, וחסריה ויהיב ליה רבי ההוא מתנה. הא למדת מי שיש לו מאתים זוז לא יטול מכיס של צדקה, והכל לפי פרנסתו וכפי פרנסת ביתו כדפירש רבינו אפרים זצ"ל.

האור זרוע מביא מקור להשוות בין דיני צדקה לדיני לקט שכחה ופאה מדברי הירושלמי (פאה פ"ח ה"ח, סוטה פ"ג ה"ד) על אותו התלמיד של רבי שהשלים לעני למאתים זוז, ומכאן שגם בצדקה יש דין של מאתיים זוז. אלא המעיין בדברי הירושלמי יראה שהגרסה היא אחרת, וז"ל הירושלמי:

חד תלמיד מן דרבי היו לו מאתים חסד דינר והוה רבי יליף זכי עימיה חדא לתלת שני מעשר מסכינין. עבדון ביה תלמידוי עינא בישא ומלון ליה, אתא בעא מזכי עימיה, אמר ליה: רבי אית לי שיעורא, אמר זה מכת פרושים נגעו בו, רמז לתלמידוי ואעלוניה לקפילין וחסרוניה חד קרט וזכה עימיה.

מלשון הירושלמי עולה שהדין היה על מעשר עני ולא על צדקה. ואם כך אין ראייה שיש דין של עד מאתיים זוז גם בצדקה. אך דברי האו"ז נמשכים לשיטתו שיש להשוות דיני צדקה למעשר עני.

הב"ח (יו"ד סי' רנג אות ב) כתב שצדקה נלמדת מלקט שכחה ופאה, וסברתו שכפי שבלקט שכחה ופאה, שהיבול הפקר ולא בטוח כלל שיילקח, ובכל אופן למי שיש לו מאתיים זוז אסור לקחתם, קל וחומר בצדקה שהיא ממון של עניים בוודאי אין היתר לקחת אלא אם כן מדובר בעני שאין לו מאתיים זוז.

להלכה נראה ששיעור מאתיים זוז הוא לעניין נטילת לקט שכחה ופאה ומעשר עני וגם לגבי קבלה מן הצדקה, כפי שהביאו רוב הראשונים.

אלא שנשאלת השאלה מה פירוש הדבר שלוקח מהצדקה, הרי מהתמחוי ומהקופה אסור לו לקחת מכיוון שיש לו יותר מכדי י"ד סעודות, ואם כן מהיכן הוא יכול ליקח?

הפרישה (ס"ק א) ביאר שהדין הוא לגבי קבלה מהיחיד או נטילת לקט שכחה ופאה, שאם יש לו מאתיים זוז אסור לו לקחת לקט שכחה ופאה וכן אסור לו לקחת מהיחיד. ואם אין לו מאתיים זוז יכול ליטול מן היחיד וכן לקט שכחה ופאה ומעשר עני.

לאור זאת, שהיתר ליטול כספי צדקה מותנה בהגדרת שם "עני" כפי שהתבאר בדין לקט שכחה ופאה ומעשר עני, ולכן מי שאין לו מאתיים זוז מוגדר כעני לעניין מעשר עני כן הגדרתו גם לדיני צדקה. וכפי שהוכחנו לעניין מעשר עני, שמאתיים זוז הכוונה לשכר שנה לפי המקום והזמן, הוא הדין גם לעניין מצוות צדקה, שיעור מאתיים זוז לא דווקא, אלא הכול לפי המקום והשעה. ואם כיום צורכי הפרנסה שלו ושל בני ביתו למזון ומלבוש הם יותר מסכום זה, כל שאין לו אפשרות זאת נחשב עני ויכול ליטול מן היחיד והנותן לו מקיים מצוות צדקה. ומדברי רבינו אפרים עולה שאף נוטל מהקופה הציבורית, אומנם לא מקופת האוכל היומית (מהתמחוי) או השבועית (מהקופה), אבל יכול ליטול מכספי צדקה.

ד. קרנות צדקה להרווחה עתידית

לפי מה שעלה, עני נוטל רק אם אין לו שכר שנתי, והוסיפו על כך שאפשר אפילו לפי פרנסתו ופרנסת בני ביתו. אולם לפעמים אנו מוצאים שעושים קרנות למשפחות נזקקות או נפגעות כדי לדאוג גם לרווחה כלכלית עתידית לילדים (הוצאות לימודים וחתונה וכדומה), האם גם צרכים אלו נכללים בכלל צורכי האדם שכל שאין לו, יכול ליטול מן הצדקה? וכן האם הנותן לקרנות אלו מקיים מצוות צדקה?

כתב הרדב"ז (ח"ב סי' תשי"ד):

שאלת על מה סמכו ההולכים ממקום למקום ומקהל אל הקהל לבקש טרף לביתם אחר שנתנו להם כדי צורכן ולפעמים יותר מאלף זוז, הולך למקום אחר ג"כ ונותנין לו ולוקח וכבר הוא עשיר, וקי"ל מי שיש לו מאתים זוז לא יטול לקט שכחה ופאה, והוא הדין ממעות הצדקה כאשר כתבו הראשונים ז"ל. תשובה: סמכו להם עלה דהא דקי"ל אם אין לו מאתים זוז ונתנו לו בפעם אחת אפילו אלף זוז נוטלן אף הכא נמי כשהוא גולה לארץ מרחקים להביא טרף לביתו כל זמן שלא יחזור לביתו הכל נקרא פעם אחת, דאי לא תימא הכי שנתנו לו בקהל הראשון שפגע מאתים זוז אם לא יקבל יותר אוכל אותם ולא ישוב עוד לביתו ואפילו שיתנו לו כשיעור לחזור לביתו יאכל אותם מיד ונמצא חוזר חלילה, ולפיכך מותר לו לקחת כל מה שיתנו לו עד שיחזור לביתו. עוד איכא טעמא אחרינא דלא אמרינן מי שיש לו מאתים זוז לא יטול מן הצדקה היינו מקופה של צדקה או מהיחידים בתורת צדקה שהרי בעל הבית הנותן לעני זה לא יתן לעני אחר ונמצא גוזל את העניים. אבל בנ"ד שהכל יודעים שיש לו יותר ממאתים זוז והוא מחזור משום פרנסת אשתו ובניו נותנין לו בתורת מתנה ולא בתורת צדקה, וכן מעשים בכל יום בכל קהלות הקדש. אבל צריך להזהיר את גבאי הצדקה שלא יתנו להם מקופה של צדקה כיון שיש להם יותר ממאתים זוז שנמצאו גוזלים את שאר העניים. ואם אין לו מאתים זוז ויש בקופה של צדקה מעות הרבה ורצו הגבאים ליתן לו אפי' מתנה מרובה מותר ומ"מ צריך שידקדקו בדבר שלא ידחקו את שאר העניים אשר בעיר.

הרדב"ז הביא שני תירוצים כיצד אפשר לתרום למשולחים ההולכים ממקום למקום שאוספים יותר ממאתיים זוז. לפי התירוץ הראשון כל השליחות היא אחת וכל זמן שלא יחזור לביתו נחשב כקבלת כספים פעם אחת (תירוץ זה הובא גם ברשב"א ח"א תתעב בשם רבי שלמה, בתשובת ר' אפרים ברבי יצחק), ולכן אף על פי שאסף יותר ממאתיים זוז הוא עדיין נחשב "עני", ויכול לאסוף עד שישלים את כל

צרכיו. תירוצו השני של הרדב"ז הוא שמכיוון שהכול יודעים שהוא מחזר אחר פרנסת אשתו וילדיו וברור שיש לו יותר ממאתיים זוז, נותנים לו את הכסף כמתנה ולא כצדקה. לפי ההסבר השני של הרדב"ז אפשר לתת לאדם אפילו אם ידוע שיש לו מאתיים זוז (פרנסת שנה), אולם אין זה בגדר מצוות צדקה אלא מתנה.

לאור זאת אם יש לאדם שיעור מאתיים זוז כדי פרנסת שנה ורוצה ליטול עבור צרכים עתידיים, הנותן לו הוא בגדר נותן מתנה ואין ליתן לו מכספי צדקה. לכן נראה שכל אדם המחויב לתת צדקה ויש לפניו עני שאין לו פרנסה קבועה ואדם האוסף לצרכים עתידיים, יש עדיפות וקדימות לתת לעני שאין לו פרנסה קבועה על פני מי שידוע שיש לו כסף כעת אלא שאוסף עבור צורכי העתיד.

אלא שיש לעיין שבמצוות צדקה ישנה הגדרה נוספת שיש ליתן לעני "די מחסורו". אדם שהיה לו סוס לרכב וירד מנכסיו אפילו אם יש לו מאתיים (פרנסת שנה) מצווה לדאוג לו "די מחסורו" שיהיה לו סוס לרכב עליו. ונשאלת השאלה אם אפשר לתת לו מפירות או מדמי מעשר עני כדי להשלימו ל"די מחסורו" וכן לשם צרכים עתידיים?

ה. די מחסורו בצדקה

להלכה נפסק שנותנים צדקה לעני די מחסורו אשר יחסר לו ואפילו סוס לרכב לפניו, אם היה רגיל בכך קודם שהגיע למצב של עניות. כל זה בדבר שהוא רגיל בו. חובה זו נחלקו בה הראשונים אם היא חובת היחיד או חובת הציבור. הרמב"ם (הל' מתנו"ע פ"ז ה"ג) כתב:

לפי מה שחסר העני אתה מצווה ליתן לו, אם אין לו כסות מכסים אותו, אם אין לו כלי בית קונין לו, אם אין לו אשה משיאין אותו, ואם היתה אשה משיאין אותה לאיש, אפילו היה דרכו של זה העני לרכוב על הסוס

ועבד רץ לפניו והעני וירד מנכסיו קונין לו סוס לרכוב עליו ועבד לרוץ לפניו שנאמר די מחסורו אשר יחסר לו, ומצווה אתה להשלים חסרונו ואין אתה מצווה לעשרו.

מדברים אלו אנו לומדים שהחובה היא גם על כל יחיד לתת לעני כדי מחסורו, וכן נראה מדברי השו"ע (סי' רנ סעי' א). אולם הב"י (סי' רנ אות ג) הקשה על שיטה זו וכתב:

ועוד שכתב (הטור) דכיון שהוא מחזר על הפתחים אין האחד צריך ליתן לו די מחסורו, דמשמע שאם אינו מחזר על הפתחים צריך האחד לתת לו מחסורו. ודבר תימה הוא דלמה לא יודיע צערו לרבים ובין כולם יתנו לו די מחסורו.

הב"ח הקשה על הב"י והכריע שגם היחיד חייב לתת די מחסורו, והרמ"א (סי' רנ סעי' א) הכריע כב"י שאין חובה על היחיד לתת די מחסורו אלא על הציבור. הש"ך (ס"ק א) הסכים עם דעת הרמ"א שאין חיוב על היחיד לתת לעני די מחסורו, אבל אם אין לציבור כסף חלה חובה על היחיד, ועיין בגר"א שתמה על דברי הש"ך.

העולה שלפנינו מחלוקת ראשונים אם בצדקה יש דין של "די מחסורו" על היחיד או רק חובה ציבורית. נשאלת השאלה אם אפשר לתת לעני לצורך השלמת "די מחסורו" מפירות או מדמי מעשר עני.

ו. די מחסורו במעשר עני

חיוב הצדקה נלמד מהפסוק (דברים טו, ח):

כי פתח תפתח את ירך לו והעבט תעביטנו די מחסורו אשר יחסר לו.

התורה ריבתה שבצדקה יש לתת "די מחסורו אשר יחסר לו", ומשמע החיסרון הפרטי שלו, כגון סוס לרכוב לפניו. אולם לעניין מעשר עני נאמר (דברים יד, כט):

ובא הלוי כי אין לו חלק ונחלה עמך והגר והיתום והאלמנה אשר בשעריך ואכלו ושבעו.

מדברי הפסוק משמע שהחיוב בנתינת מעשר עני הוא "ואכלו ושבעו", אין כאן חיוב של "די מחסורו", אלא אכילה ושביעה, עד לשנה הבאה, עד ליבול הבא, ועל כן במעשר עני אין מושג של "די מחסורו" שאם היה רגיל לסוס יש לתת לו סוס, אלא רק אכילה ושביעה, וכל שיש לו מאתיים זוז (כדי פרנסתו) איננו יכול לקבל עוד מעשר עני.

כמו כן ברור שלשיטות ש"די מחסורו" בצדקה הוא רק חובת הציבור (רמ"א) ולא חובת היחיד, ודאי שבמעשר עני שהוא חובת היחיד אין נתינה עבור "די מחסורו".

לפי כל הנאמר אין ליתן לעני שיש לו מאתיים זוז אך לא בגדר 'כדי מחסורו' מפירות ודמי מעשר עני לצורך זה, ולא לקרנות ולצרכים עתידיים, אלא רק לצורך אכילת העני בשנת המעשר.

ז. סיכום

1. הגדרת עני לעניין נטילת מעשר עני היא מי שאין לו מאתיים זוז שהוא סכום פרנסה לשנה, וכשצריך יותר משיעור זה לפרנסתו ולפרנסת בני המשפחה ישתנה הדין לפי שיעור הפרנסה השנתית לפי הזמן והמקום.
2. כמו כן מי שיש לו חמישים זוז כקצת למסחר ויש בכך כדי פרנסה לשנה איננו מקבל מעשר עני.
3. נחלקו הראשונים אם אפשר ללמוד הגדרת "עני" ממעשר עני לדיני צדקה. להלכה גם לעניין מצוות צדקה כל שאין לו מאתיים זוז כדי פרנסתו ייטול מן הצדקה ומי שיש לו מאתיים זוז (פרנסה לשנה) איננו מקבל מהצדקה.
4. מותר לעני ההולך ממקום למקום לאסוף כספים ללא הגבלה, אפילו

לאחר שכבר אסף ויש לו שיעור מאתיים זוז, שיעור פרנסת שנה. כסף זה ניתן לו אפילו מכספי צדקה הואיל וכל עוד לא חזר לביתו נחשב כקבלה בפעם אחת שמותר לקבל אפילו אלף זוז, או מטעם שנותנים לו בתור מתנה. אך אם יש לו שיעור מאתיים זוז כדי פרנסת שנה ויוצא לאסוף עבור צרכים עתידיים, הנותן לו הוא מדין מתנה ואין ליתן מכספי צדקה.

5. החובה להשלים לעני "די מחסורו" שהיה רגיל לו, יש אומרים שזאת חובת היחיד (רמב"ם) ויש אומרים שזו חובת הציבור בלבד (ב"י, רמ"א).

6. אין לתת מעשר עני אלא למי שאין לו פרנסה קבועה, אולם לא למילוי "די מחסורו" אשר יחסר לו, ולא לצורך קרנות עתידיות, רק לאכילת העני.